

με όπλο τη

Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, στην πόλη του Χάνδακα, οι αρχές απαγορεύουν τον επικίνδυνο πετροπόλεμο με χέρια ή με σφεντόνες. Πού έπαιζαν πετροπόλεμο τα αγόρια; Ποιες ποινές προβλέπονταν για τους παραβάτες και πώς προσαρμόζονταν αυτές στην ηλικία και την κοινωνική τάξη τους; Η ποινικοποίηση του βίαιου παιχνιδιού αντανάκλα τη βούληση της Βενετίας να προλάβει τυχόν κοινωνικές αναταραχές που θα έθιγαν την εύρυθμη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών και το αστικό περιβάλλον.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Ιστορικός
Κύρια Ερευνήτρια
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Ένα απαγορευμένο παιδικό

σφεντόνα

01

Ο Χάνδακας τον 17ο
αι. σε χάρτη
του Giorgio Corner,
1625.

παιχνίδι στη βενετική Κρήτη

*Ήταν κάτι χαμίνια, κοτζάμ
αγόρια, που πιάστηκαν με μια
τσούρμα μικρά, μαρίδα τόση
δα, και τη βάλανε μπροστά. Τα
μικρά διαφεντεύθηκαν τότε με
πέτρες, έριζαν και οι μεγάλοι,
και άναψε ο πετροπόλεμος.*

(Πηνελόπη Σ. Δέλτα, Τρελαντώνης)

02

Η πόλη του Χάνδακα τον 15ο αι.
σε σχεδίασμα του Cristoforo
Buondelmonti, 1429.

Η απαγόρευση

Στις 6 Δεκεμβρίου του 1369 ανακοινώθηκε από τον γαστάλδο Iohanne Marino στη *loggia*, έξω από την πύλη και σε πολλά μέρη του βούργου του Χάνδακα, το εξής διάταγμα των βενετικών αρχών¹:

Έχουμε πληροφορηθεί ότι ορισμένα παιδιά συγκεντρώνονται σε τόπους του βούργου και εκτός του βούργου του Χάνδακα, όπου διαιρούνται σε δύο αντίπαλες ομάδες σε θέση μάχης και ρίχνουν πέτρες με τα χέρια και με σφεντόνες (*cum manibus et cum sarandegole*) το ένα εναντίον του άλλου. Επειδή όμως έχουν συμβεί αρκετοί τραυματισμοί παιδιών και η απώλεια της ζωής ενός από τέτοια ρίψη, ο δούκας και το συμβούλιό του αποφασίζουν ότι η μάχη με τις πέτρες (*prelium lapidum*) δεν θα πρέπει να επεκταθεί περισσότερο, αλλά θα πρέπει να λήξει οπωσδήποτε. Γι' αυτό τον λόγο γνωστοποιείται σε όλους ότι στο εξής ούτε στο βούργο ούτε σε άλλο τόπο εκτός του βούργου κανείς να μην τολμήσει να συμμετάσχει στη μάχη με τις πέτρες μαζί με άλλα συγκεντρωμένα παιδιά και να ρίξει πέτρες με σφεντόνες ή με τα χέρια του σε οποιοδήποτε άτομο μικρής ή μεγάλης ηλικίας. Όσοι θα παραβούν την ανωτέρω διάταξη θα υποβληθούν στις παρακάτω ποινές: τα παιδιά που είναι μεγαλύτερα των 13 ετών θα τιμωρηθούν με μαστίγωση στον χώρο της *quintana* (*verberentur apud quintanam*) και καταβολή χρηματικού ποσού πέντε υπερπύρων. Τα παιδιά που είναι μικρότερα των 13 ετών θα τιμωρηθούν μόνο με μαστίγωση στον ίδιο χώρο. Ο αρ-

03

Μάχη με μπαਸτούνια
στη γέφυρα της Santa
Fosca στη Βενετία
(Gabriel Bella,
18ος αι.).

04

Παιδικά παιχνίδια
τον 16ο αι. στον
γνωστό πίνακα του
Φλαμανδού ζωγράφου
Pieter Bruegel
του Πρεσβύτερου,
1559–1560.

χηγός του παιχνιδιού, εάν υπάρχει, θα μαστιγωθεί όπως παραπάνω και θα καταβάλει πρόστιμο δέκα υπερπύρων.

Στις 8 Νοεμβρίου 1521 ο δημόσιος κήρυκας Domenico de Brixian ανακοίνωσε στη *loggia* του Αγίου Μάρκου και σε εξέδρες στις μονές του Σωτήρα και του Αγίου Παύλου το εξής διάταγμα των βενετικών αρχών του νησιού στην ελληνική γλώσσα² (εικ. 9):

Υπάρχουν μερικά παιδιά που παίζουν με τις σφεντόνες (*zogano le sarandegole*) σε πολλά σημεία τόσο της πόλης όσο και του βούργου προκαλώντας μεγάλες ζημιές και τραυματισμούς σε όλους. Προκειμένου να μη συμβεί κάποιο ατύχημα, οι αρχές γνωστοποιούν και διατάζουν ότι όλα αυτά τα άτομα, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης (*de che condition esser*), να μην τολμήσουν στο εξής να παίζουν με τις σφεντόνες, διαφορετικά θα υπόκεινται στις εξής ποινές: καθένα από τα παιδιά (*puti*) θα μαστιγώνεται 25 φορές για κάθε φορά που θα πράττει το αντίθετο, ενώ όσοι έχουν τη νόμιμη ηλικία (*età legitima*) θα τιμωρηθούν με δύο τραβήγματα σχοινιού (*do stropa de corda*) για κάθε φορά που θα παρανομήσουν. Εκείνος που θα συλλάβει μερικούς μικρούς παραβάτες θα δικαιούται πέντε υπερπύρα από την περιουσία τους. Εάν τα προαναφερθέντα παιδιά προέρχονται από εύπορη οικογένεια (*de bona condition*) και επιθυμούν να μειώσουν την ποινή, μπορούν να πληρώσουν στο δημόσιο οποιοδήποτε ποσό, το οποίο θα αποδοθεί στην *Pietà*.

Τα δύο διατάγματα, παρότι απέχουν χρονι-

κά μεταξύ τους, απαγόρευαν ένα βίαιο παιδικό παιχνίδι, τον πετροπόλεμο, που παιζόταν με τα χέρια ή με σφεντόνες κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στην πρωτεύουσα της Κρήτης, τον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο). Οι λόγοι που ανάγκασαν τις αρχές να προβούν στην απαγόρευση του συγκεκριμένου παιχνιδιού, σύμφωνα με τα έγγραφα, ήταν η επικινδυνότητα που ενείχε για τη ζωή των παιδιών —είχαν συμβεί αρκετοί τραυματισμοί και ένας θάνατος παιδιού—, αλλά και των κατοίκων γενικότερα, καθώς και οι ζημιές που προκαλούσε στην πόλη. Στη συνέχεια, θα σχολιαστούν το ίδιο το παιχνίδι, ο χώρος που διεξαγόταν και οι ποινές που επρόκειτο να επιβληθούν στα παιδιά—παραβάτες των διαταγμάτων, σε συνεξέταση με τις κοινωνικές συμπεριφορές και αντιλήψεις της εποχής και κυρίως με τις πολιτικές επιλογές της Βενετίας.

Ένα δημοφιλές βίαιο παιχνίδι

Οι κανόνες του παιχνιδιού, δηλαδή η διαίρεση σε αντίπαλες ομάδες παιδιών και εφήβων με επικεφαλής αρχηγό και οι μεταξύ τους συμπλοκές, πετώντας πέτρες ή μία εναντίον της άλλης με τα χέρια ή με σφεντόνες (*cum manibus et cum sarandegole*)³, περιγράφονται παραστατικά στο διάταγμα του 1369. Όμως και από τα δύο διατάγματα συνάγεται ότι το όπλο του Δαβίδ, που μαρτυρείται από την προϊστορική εποχή όπως έδειξαν αρχαιολογικές έρευνες⁴ και παιζόταν

03

04

μέχρι και τον 20ό αιώνα⁵, αποτελούσε αγαπημένο παιχνίδι των παιδιών του νησιού. Η σφεντόνα ακολούθησε την πορεία πολλών παιχνιδιών που από όπλα ενηλίκων σταδιακά μεταβλήθηκαν σε παιχνίδια ανηλίκων. Η έλξη που ασκούσε στα παιδιά διαπιστώνεται κυρίως στο διάταγμα του 1521, όπου δεν γίνεται λόγος πια για συγκρούσεις με τα χέρια, όπως σε εκείνο του 1369. Ο λόγος είναι προφανής: η χρήση της σφεντόνας στο παιχνίδι ενθάρρυνε την ανταγωνιστικότητα καθώς ο ικανότερος στον χειρισμό της παίκτης επιτύχανε στόχους μεγαλύτερης απόστασης.

Παρά τον δημοφιλή χαρακτήρα του παιχνιδιού, που οφειλόταν αφενός στην απλότητα του αυτοσχέδιου απαιτούμενου εξοπλισμού και αφετέρου στην ανάγκη διασκέδασης και εκτόνωσης, αλλά και συνομάδωσης και κοινωνικοποίησης των νέων, η επικινδυνότητα για τους παίκτες και τους κατοίκους, η βιαιότητα, η διατάραξη της δημόσιας τάξης και η καταστροφή του δομημένου περιβάλλοντος παρέμεναν τα κύρια μειονεκτήματά του. Αυτό τουλάχιστον διαφαίνεται από το περιεχόμενο και των δύο εγγράφων. Άλλωστε, στο διάταγμα του 1369 τονίζεται το γεγονός του θανάτου ενός παιδιού κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, ενώ για τραυματισμούς γίνεται λόγος και στις δύο πηγές.

Χρειάζεται να αναφερθεί ότι επεισόδια τραυματισμών, ενίοτε θανατηφόρων, που προκλήθηκαν από παιδιά με θύματα συνομήλικούς τους στη διάρκεια παιχνιδιών, έχουν καταγραφεί και σε άλλες πηγές της εποχής⁶. Το 1558, για παράδειγμα, μαρτυρείται θανατηφόρο ατύχημα όταν παιδί χτυπήθηκε από πέτρα στο κεφάλι ενώ έπαιζε με άλλα παιδιά (*giocando con altri puti*) στην πόλη του Χάνδακα. Την πέτρα είχε ρίξει κατά λάθος άλλο παιδί που επίσης έπαιζε με φίλους του, και η ενέργειά του αυτή είχε ως αποτέλεσμα το χτυπημένο παιδί να υποκύψει στα τραύματά του ύστερα από 32 ημέρες⁷. Το ζήτημα του θανάτου στη διάρκεια του παιχνιδιού και της υπαιτιότητας των παιδιών έχει συζητηθεί επαρκώς τα τελευταία χρόνια από τους ιστορικούς. Αναμφίβολα, η πιθανότητα ατυχήματος παραμένει ένα εγγενές και αναπότρεπτο στοιχείο των πολεμικών παιχνιδιών. Η σωματική ασφάλεια τίθεται σε κίνδυνο ιδιαίτερα στους παιδικούς αγώνες, όπου οι συμμετέχοντες συγκλονίζονται από το παιχνίδι με επακόλουθο την απώλεια συνειδησης και τη χαμηλή ικανότητα ορθολογικού ελέγχου των ενεργειών τους⁸. Επομένως η υπογράμμιση των ατυχημάτων από τις αρχές δεν είχε σκοπό να επισημάνει το αυτονόητο, αλλά να προκαλέσει τα γονεϊκά συναι-

σθήματα ώστε να εξασφαλίσει τη συνδρομή των κατοίκων στην επίλυση του προβλήματος.

Πολιτική κατά των πολεμικών παιχνιδιών ασκούσαν σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα οι αρχές πολλών δυτικών πόλεων, επί το πλείστον του ιταλικού χώρου, όπου τα παιχνίδια μάχης (*battaglie*) με γροθιές, ξύλα ή πέτρες ήταν ευρέως διαδεδομένα. Αρχικά οι *battaglie* ήταν παιχνίδι γενικευμένο σε όλα τα τμήματα του πληθυσμού, καθώς ευνοήθηκε ή έστω είχε την ανοχή των αρχών, από τις οποίες χρησιμοποιήθηκε ως μέσο εκπαίδευσης των στρατιωτικών σωμάτων των πόλεων. Ειδικά το πετροβόλημα (*sassaiola, sassata*) στον μεσαιωνικό ιταλικό χώρο γνώρισε εξάπλωση χωρίς γεωγραφικά όρια ή διάρκεια. Αν και οι τέτοιου είδους συγκρούσεις ανάγονται στον πρώιμο Μεσαίωνα, οι μαρτυρίες γι' αυτές πληθαίνουν από τον 13ο αιώνα και μετά, όταν διεξάγονταν στις περισσότερες ιταλικές πόλεις⁹. Στην ίδια τη Βενετία οι αναμετρήσεις μεταξύ δύο αντιμαχόμενων ομάδων παιδιών, με αρχηγό κατά κανόνα κάποιον απόγονο ευγενών, που έριχναν πέτρες η μία στην άλλη, μόνο τραυματισμένους και νεκρούς άφηναν πίσω τους¹⁰. Τις πέτρες ενίοτε αντικαθιστούσαν άλλες περισσότερες ή λιγότερο αυτοσχέδιες σφαίρες, όπως μπάλες λάσπης, κάρβουνα, δαυλοί αναμμένοι κ.ά., ενώ εκτός από τα χέρια χρησιμοποιούνταν και σφεντόνες¹¹.

Σταδιακά όμως οι κυβερνώντες συνειδητοποίησαν ότι δύσκολα θα μπορούσαν να ελέγξουν τον εκφυλισμό αυτής της πρακτικής που έτεινε να ολισθήσει σε πολιτικές και κοινωνικές αναταράξεις. Επόμενο βήμα συνεπώς ήταν να προωθήσουν μία κατασταλτική νομοθεσία ώστε να αναγκάσουν σε πειθαρχία τις πιο επικίνδυνες μορφές του φαινομένου¹². Γι' αυτό τον λόγο διατάξεις που απαγόρευαν το παιχνίδι απαντούν στα *statuta* πολλών μεσαιωνικών πόλεων¹³. Διακρίβώνεται εν ολίγοις ότι τα υπό σχολιασμό απαγορευτικά διατάγματα συνταυτίζονται με εκείνα του δυτικού κόσμου ως προς την εποχή και τη σκοπιμότητα.

Παιχνίδι εναντίον πόλης

Τα ίδια τα διατάγματα δηλώνουν τη γεωγραφία του παιχνιδιού με τις φράσεις: *του βούργου και εκτός του βούργου* στο πρώτο και *πολλά σημεία τόσο της πόλης όσο και του βούργου* στο δεύτερο. Επιπλέον, ήδη αναφέρθηκε ότι στην αρχή και των δύο εγγράφων απαριθμούνται οι χώροι στους οποίους κοινοποιήθηκαν από τον αρμόδιο δημόσιο λειτουργό (γαστάλδο, δημόσιο κήρυκα) τα διατάγματα¹⁴. Το πρώτο ανα-

05

Μάχη με γροθιές στο Ponte dei pugni (San Barnaba) της Βενετίας (Joseph Heintz ο Νεότερος, 1673).

κοινώθηκε στον χώρο της *loggia* (*lobio*)¹⁵, έξω από την πύλη (*extra portas civitatis*)¹⁶ και σε πολλά μέρη του βούργου (*in pluribus partibus burgi Candide*). Η ανακοίνωση του δευτέρου έγινε στη *loggia* του Αγίου Μάρκου (*in lobio Sancti Marci*)¹⁷ και σε υπαίθριες εξέδρες (*palca (a)perta*) που υπήρχαν στις μονές του Σωτήρα (*San Salvatore*)¹⁸ και του Αγίου Παύλου (*San Paulo*)¹⁹. Καθίσταται σαφές επομένως ότι το παιχνίδι παιζόταν κατά κύριο λόγο στο βούργο του Χάνδακα. Η γενική αναφορά του πρώτου διατάγματος σε πολλά μέρη του βούργου και ο ακριβής προσδιορισμός στον χώρο των δύο μονών που υπάρχει στο δεύτερο αντιστοιχούν στις οικιστικές μεταβολές που συντελέστηκαν στην πόλη. Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από το 1369 έως το 1521 πύκνωσε η δόμηση, με αποτέλεσμα τη μείωση των ανοιχτών χώρων και τη δημιουργία νέων συνοικιών (εικ. 1, 2). Η δυναμική αυτή εξέλιξη οδήγησε τα επόμενα χρόνια στην επιτακτική ανάγκη επαναπροσδιορι-

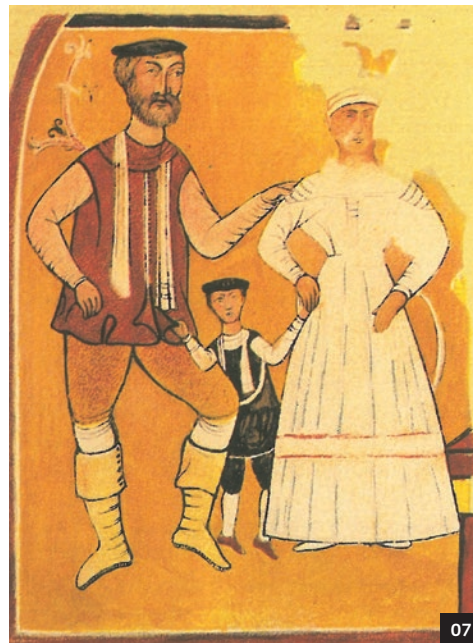
σμού της ασφάλειας της πόλης και του βούργου από τους Βενετούς και στον σχεδιασμό ενιαίας οχύρωσης που θα περιέκλειε και τα δύο. Το έργο, στο οποίο υιοθετήθηκαν οι νέες οχυρωματικές τεχνικές της εποχής, εκτελέστηκε μεταξύ του 15ου και του 17ου αιώνα²⁰. Οι προαναφερθείσες οικιστικές πυκνώσεις που βαθμιαία σημειώθηκαν στον Χάνδακα διαπιστώνονται και από τη συγκριτική μελέτη των χαρτών που απεικονίζουν την πόλη. Επιπλέον, σε χάρτες του 16ου και του 17ου αιώνα διακρίνεται η ύπαρξη αδόμητου χώρου κατάλληλου για ομαδικά παιδικά παιχνίδια δίπλα στα προαναφερθέντα μοναστήρια (εικ. 10). Αν και δεν δηλώνεται, ενδεχομένως είχαν εκφραστεί διαμαρτυρίες προς τις αρχές από τους μοναχούς για τις φθορές που προκαλούσαν οι βολές των παιδιών στις κτηριακές εγκαταστάσεις των μονών.

Τα μέτρα κατά του πετροπόλεμου εντάσσονται χωρίς άλλο στη γενικότερη βενετική πολιτική οργάνωσης και ελέγχου του αστικού χώρου.

06

07

Δεν είναι τυχαίο ότι στην αρχαιακή σειρά *Bandi*, όπου έχουν καταχωριστεί τα εν λόγω διατάγματα, σώζεται πλήθος αποφάσεων των βενετικών αρχών που στόχευαν στην περιφρούρηση της εύρυθμης λειτουργίας της πόλης: από την προστασία της δημόσιας ή εκκλησιαστικής περιουσίας και τη φροντίδα της καθαριότητας έως την τήρηση των αργιών και την περιστολή της βλασφημίας. Τμήμα των διατάξεων αυτών, που εκπορευόταν από τον φόβο των Βενετών για τη δημιουργία εστίων κοινωνικών αναταραχών ή στάσεων κατά των αρχών, αφορούσε την απαγόρευση της οπλοφορίας, την πρόκληση φασαρίας, ακόμα και την απαγόρευση συμμετοχής σε πανηγύρια που διεξάγονταν στις πόλεις και στους αγροτικούς οικισμούς σε όσους προέρχονταν από το μεσαίο και το ανώτερο κοινωνικό στρώμα. Στο τελευταίο μάλιστα διάταγμα συμπεριλαμβάνονταν και τα παιδιά στα εν δυνάμει ταραχοποιά στοιχεία²¹.

Στο ίδιο πλαίσιο, ανακοινώθηκε το 1568 ένα απόλυτα συναφές με τον πετροπόλεμο διάταγμα, που απαγόρευε τη ρίψη πετρών κατά τη διάρκεια φιλονικιών²². Το περιεχόμενο της πηγής, που κάνει λόγο για κακή συνήθεια (*cattiva usanza*) των κατοίκων η οποία επιβίωνε έως τότε, και η διαφοροποίηση των ποινών ανάλογα με το φύλο και την ηλικία των παραβατών (άνδρες, γυναίκες και νέοι-παιδιά), χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η οικονομικο-κοινωνική τους προέλευση (*de qual grado et condition esser si voglia*), υποδεικνύουν ότι αυτού του είδους οι συμπλοκές προφανώς θα λειτουργούσαν ως

πρότυπα μίμησης και συμπεριφοράς στα παιχνίδια των παιδιών και των εφήβων.

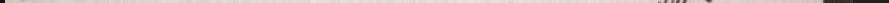
Ποινές και «κακά» παιδιά

Ιδιαίτερου σχολιασμού χρήζουν οι ποινικές κυρώσεις που επιβάλλονταν στα παιδιά-παραβάτες της απαγόρευσης του πετροπόλεμου. Καταρχήν οι ποινές διέφεραν ανάλογα με την ηλικία των δραστών, που διακρίνονταν σε παιδιά και σε έφηβους-νέους. Στο διάταγμα του 1369 χρονικό όριο διάκρισης των δύο ηλικιακών σταδίων αποτελούσε το 13ο έτος. Στο διάταγμα του 1521 δεν υπάρχει αναφορά σε ηλικιακό έτος αλλά σε παιδιά (*puti*) και σε έχοντες τη νόμιμη ηλικία (*età legitima*). Χρειάζεται να υπενθυμίσουμε ότι κατά τη διάρκεια της υπό διερεύνηση εποχής, η παιδική ηλικία διαρκούσε για τα αγόρια έως τα 14 έτη, οπότε ανήκαν στους στρατεύσιμους, ενώ για τα κορίτσια έως τα 12 έτη. Μεταξύ των 12-14 ετών και των 18 ετών όπου τοποθετείται η πλήρης ενηλικίωση, αγόρια και κορίτσια εντάσσονταν στους νέους²³.

Εξετάζοντας τις ποινές (σωματικές και χρηματικές), διαπιστώνουμε ότι οι μικροί ηλικιακά δράστες θα τιμωρούνταν με μαστίγωση και στα δύο διατάγματα, η οποία το 1521 συγκεκριμενοποιήθηκε στα 25 μαστιγώματα για κάθε φορά που θα παρανομούσαν. Ως προς τους νέους, το 1369 ορίστηκε η μαστίγωση και η καταβολή προστίμου, ενώ το 1521 τα δύο τραβήγματα με σχοινί (*do stropa de corda*). Οι σωματικές ποινές της μαστίγωσης και του ραβδισμού προβλέπονταν για μικρότερα αδικήματα και, επειδή ήταν

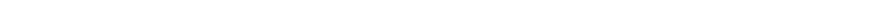
06
Παιδί οικογένειας
κτητόρων, 1328.
Καβαλαριανά,
Εκκλησία Μιχαήλ
Αρχαγγέλου.

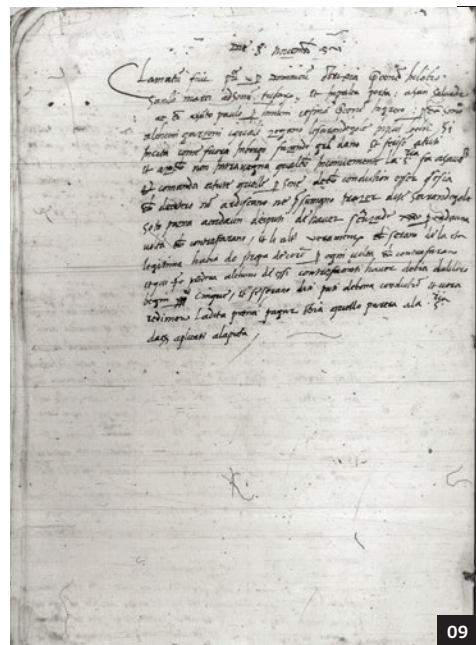
07
Παιδί οικογένειας
κτητόρων, 1518. Βόιλα
Σητείας, Εκκλησία
Αγίου Γεωργίου.

08
Κονταροχτύπημα
Ρωτόκριτου και
Δρακόκαρδου.

09
Το διάταγμα του 1521.

ηπιότερες, σε αυτές υποβάλλονταν συνήθως οι γυναίκες και τα παιδιά. Ο σχοινισμός επιβαλλόταν επίσης για μικρότερης βαρύτητας αδικήματα, όμως ο μέσος όρος των τραβηγμάτων με σχοινί σε παραβάσεις ενήλικων ανερχόταν σε τρία²⁴. Πρόστιμο, εκτός από τους νέους που το 1369 θα κατέβαλλαν πέντε υπέρπυρα, προβλεπόταν στο ίδιο διάταγμα και για τον αρχηγό του παιχνιδιού, ανερχόταν όμως σε δέκα υπέρπυρα. Το ύψος βεβαίως των χρηματικών ποσών ήταν ελάχιστο συγκριτικά με τα πρόστιμα που είχαν θεσμοθετηθεί για άλλα αδικήματα. Το 1521 παρεχόταν ακόμα στα παιδιά εύπορων οικογενειών η δυνατότητα εξαγοράς της ποινής, ζήτημα που θα σχολιαστεί στη συνέχεια, χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένο ποσό χρημάτων, τα οποία θα αποδίδονταν στο ίδρυμα περιθάλψης απροστάτευτων παιδιών (*Pietà*)²⁵. Επιπλέον, οι αρχές επιδίωξαν και την εμπλοκή των κατοίκων, προκειμένου να ισχυροποιήσουν την αποτελεσματικότητα του ανωτέρω διατάγματος, συμπληρώνοντας στο διάταγμα ότι όποιος βοηθούσε στη σύλληψη των παραβατών θα αμειβόταν με πέντε υπέρπυρα από τα περιουσιακά τους αγαθά.

Οι ποινικές κυρώσεις στο σύνολό τους καταδεικνύουν ότι τα παιδιά αντιμετωπίζονταν ευνοϊκότερα από τη δικαιοσύνη σε αντίθεση με τους νέους. Στα δύο διατάγματα, ωστόσο, παρατηρούνται ασάφειες αναφορικά με την τιμωρία τους, καθώς δεν διευκρινίζονται ούτε ο αριθμός των μαστιγωμάτων στο πρώτο ούτε το ακριβές ηλικιακό όριο διάκρισης των παιδιών από τους νέους στο δεύτερο. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι

οι ποινές που προβλέπονταν από τις δικαστικές αρχές της Βενετίας και άλλων ιταλικών πόλεων για ανάλογες παράνομες πράξεις ανηλίκων ήταν σαφώς ηπιότερες. Εκεί τα παιδιά έως επτά ετών απαλλάσσονταν από κάθε ποινική ευθύνη για τις εγκληματικές ενέργειες που είχαν διαπράξει, ενώ οι έφηβοι (από επτά έως δεκατεσσάρων ετών) θεωρούνταν εν μέρει υπεύθυνοι και δικάζονταν ανάλογα με το αδίκημα. Περιπτώσεις τραυματισμών ή θανάτου κατά τη διάρκεια βίαιων παιχνιδιών τιμωρούνταν επίσης με την καταβολή προστίμου, το οποίο αυξανόταν ανάλογα με την ηλικία των παιδιών, μολονότι τα βιολογικά ηλικιακά όρια καταλογισμού διέφεραν από πόλη σε πόλη. Η επιβολή όμως σωματικών ποινών ήταν περιορισμένη²⁶.

Από την άλλη πλευρά, στην Κρήτη για συναφείς αξιόποινες πράξεις, όπως η καταστροφή δημόσιων έργων, η τιμωρία ήταν αυστηρότερη, καθώς, σύμφωνα με έγγραφο του 1541, το παιδί που θα παρανομούσε θα δεχόταν 50 ραβδισμούς²⁷. Συμπεραίνεται από τα παραπάνω ότι οι βενετικές αρχές προτιμούσαν τις σωματικές ποινές ως μέτρο καταστολής της ανυποταξίας και αντιμετώπισης της παραβατικής συμπεριφοράς των παιδιών. Οι συγκριμένες ποινές επιλέγονταν με σκοπό τον παραδειγματισμό και τον εκφοβισμό τους, καθώς θα θεωρούσαν τον εαυτό τους υπεύθυνο απέναντι στο κράτος για τις ενέργειές τους.

Από τη συγκριτική ανάγνωση των δύο διατάξεων συνάγεται ότι οι ποινές έγιναν πιο αυστηρές και πιο συγκεκριμένες στις αρχές του 16ου

10

Οι μονές του Σωτήρα και του Αγίου Παύλου σε χάρτη του Domenico de Rossi di Este, 1573.

11

Οι στύλοι για τη διεξαγωγή της *quintana*. Λεπτομέρεια από τον χάρτη του Giorgio Corner, 1625.

αιώνα και ότι οι αρχές αντιμετώπιζαν το βίαιο παιχνίδι με λιγότερη επιείκεια και ανεκτικότητα. Η ίδια βενετική πολιτική εφαρμόστηκε και στα παιχνίδια των ενηλίκων, όπως ήταν ο νεραντζοπόλεμος στη διάρκεια του καρναβαλιού, που αποτελούσε μία από τις αγαπημένες διασκεδάσεις των κατοίκων, κυρίως όταν έριχναν νεράντζια στις μάσκες των μεταμφιεσμένων προκειμένου να αποκαλυφθεί το πρόσωπό τους. Επειδή όμως προκαλούνταν συχνά τραυματισμοί, οι αρχές με κατά καιρούς διατάγματα απαγόρευαν το παραπάνω έθιμο, επιβάλλοντας όλο και αυστηρότερες ποινές για εκείνους που πετούσαν νεράντζια ή λεμόνια στις πλατείες και σε άλλους δημόσιους χώρους²⁸.

Κλειδί για την ενδελεχή κατανόηση του διατάγματος του 1521 αποτελούν οι φράσεις *de che condition esser* και *de bona condition*. Η πρώτη αποδεικνύει ότι ο πετροπόλεμος προσέλκυε όλα τα παιδιά, ανεξαρτήτως οικονομικής ή κοινωνικής προέλευσης. Η δεύτερη αποκαλύπτει ότι τα εύπορα παιδιά απαλλάσσονταν από τις σωματικές ποινές έναντι της καταβολής προστίμου, πρακτική που είχε υιοθετήσει η Βενετία για πολλά αδικήματα προκειμένου να γεμίζει τα ταμεία της. Συνεπώς, παρότι η διάκριση στα έγγραφα των ηλικιακών σταδίων (παιδιά και νέοι) και της οικονομικο-κοινωνικής κατάστασης (φτωχά και εύπορα) τεκμηριώνει τη γενικευμένη συμμετοχή στο παιχνίδι παιδιών διαφορετικών ηλικιών και κοινωνικών στρωμάτων, η δυνατότητα εξαγοράς της ποινής δημιουργούσε ανισότητες μεταξύ τους και λειτούργουσε διαχωριστικά, κατατάσσοντας τους μικρούς δράστες σε «καλά» και «κακά» παιδιά, καθώς μόνο τα δεύτερα θα μαστιγώνονταν σε κοινή θέα (εικ. 6, 7).

Έλεγχος και πειθαρχία

Οι παραπάνω πληροφορίες για τον πετροπόλεμο δεν αντικατοπτρίζουν το παιδικό παιχνίδι της εξεταζόμενης περιόδου στο σύνολό της (εικ. 4). Ωστόσο, η απουσία μελετών για το συγκεκριμένο θέμα με επίκεντρο τον υπό λατινική κυριαρχία ελληνικό χώρο του ύστερου Μεσαίωνα και των πρώιμων νεότερων χρόνων περιορίζει τις γνώσεις μας. Επιπλέον, έρευνα στο σωζόμενο αδημοσίευτο αρχειακό υλικό δεν έχει διεξαχθεί έως τώρα, παρότι θα είχε θετικά αποτελέσματα. Ήδη έχει αποδειχτεί ότι σε καταγραφές κινητής περιουσίας —αρχειακό υλικό που αποκαλύπτει τις αισθητικές προτιμήσεις, τις καταναλωτικές συμπεριφορές και το οικονομικο-κοινωνικό status των κατόχων των απογραφόμενων αγα-

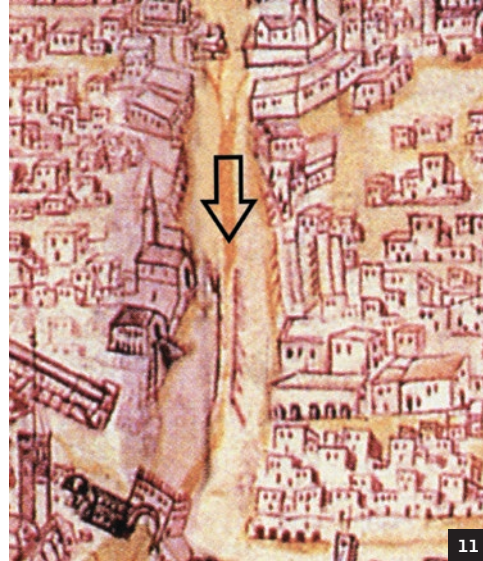
θών— συμπεριλαμβάνονται αντικείμενα που σχετίζονται με την παιδική ηλικία, κατά κύριο λόγο παιδικά ενδύματα, κοσμήματα, έπιπλα και λευκά είδη²⁹.

Το πέραςμα πολλών ελληνικών περιοχών στη βενετική κυριαρχία ασφαλώς δεν σηματοδότησε τη διακοπή των προϋπαρχόντων βυζαντινών παιχνιδιών, τα οποία εξακολούθησαν να παίζονται και τους επόμενους αιώνες. Αποδείξη συνιστά το κατεξοχήν κοριτσίστικο παιχνίδι με κούκλες και κουκλόπανα, που στον *Ερωτόκριτο* αναφέρονται ως *κουτσούνες* και *κουτσουνικά*³⁰. Πιθανότατα, θα υπήρξαν δυτικές επιρροές, κυρίως από τον ιταλικό χώρο και ιδιαίτερα τη Βενετία. Πάντως, από την υπάρχουσα πληροφόρηση διαφαίνεται ότι ο ακριτικός και ιπποτικός βίος επέδρασε αποφασιστικά στον χαρακτήρα των παιχνιδιών που έπαιζαν τα αγόρια στη διάρκεια της υπό εξέταση εποχής. Η αναφορά στο ομαδικό παιχνίδι *αμπάρες* (αμπάριζα), που διασώζει το *Χρονικόν του Μορέως*³¹, αποδεικνύει ότι τα παιχνίδια των αγοριών ήταν επί το πλείστον συλλογικά, εμπνέονταν από τον κόσμο των ενηλίκων, είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα και αναδείκνυαν τη σωματική δύναμη ως το αναγκαίο εφαλτήριο για την είσοδο στην ενήλικη ζωή.

Ο πετροπόλεμος τηρούσε όλες τις παραπάνω προϋποθέσεις και η επανάληψη της διάταξης στις αρχές του 16ου αιώνα υποδηλώνει ότι ήταν βαθιά ριζωμένος στα ομαδικά παιδικά παιχνίδια των αγοριών. Για τους Βενετούς όμως, εκτός από κίνδυνο για τις ζωές των κατοίκων, αποτελούσε μια μορφή αμφισβήτησης του αστικού χώρου και απειλή κατά της δημόσιας τάξης. Η αυστηρότερη τιμωρία του αρχηγού του παιχνιδιού στο πρώτο διάταγμα και η ανακοίνωση του δεύτερου διατάγματος στην ελληνική μόνο γλώσσα ενδεχομένως εκφράζουν τον φόβο των αρχών για τη δημιουργία οργανωμένων κινημάτων από τον ντόπιο πληθυσμό. Κατά συνέπεια οι Βενετοί προώθησαν μια κατασταλτική νομοθεσία προκειμένου να εμποδίσουν πιθανές εκφυλιστικές πτυχές του φαινομένου. Τα ίδια μέτρα έλαβαν οι ιταλικές πόλεις στο τέλος του Μεσαίωνα, όταν το ζήτημα της ασφάλειας, περισσότερο εμφανές τώρα, αντικατοπτρίστηκε στην ετοιμότητα των αρχών να ελέγχουν τις περιπτώσεις αστικής απόκλισης. Υπό αυτές τις συνθήκες, ήταν επόμενο η ελαστική αντιμετώπιση ορισμένων εγκλημάτων όπου ελλόχευαν κίνδυνοι κατά της εξουσίας —συμπεριλαμβανομένων των βίαιων παιδικών παιχνιδιών— να υποχωρήσει ουσιαστικά, μαζί με τα επίπεδα ανεκτικότητας των παιδιών που παρέκκλιναν³².

10

11

Το ερώτημα που προκύπτει από τη μελέτη του πρώτου εγγράφου είναι γιατί η τιμωρία της μαστίγωσης των παιδιών θα επιβαλλόταν στον χώρο όπου διεξαγόταν η *quintana*. Ο όρος αυτός σημαίνει τους έφιππους αγώνες που πραγματοποιούνταν κατά τις κονταρομαχίες (*giostre*) την περίοδο του καρναβαλιού, σε αντικατάσταση παλαιότερων, πιο επικίνδυνων ιπποτικών αγωνισμάτων (εικ. 8). Σύμφωνα με τους κανόνες της *quintana* οι αγωνιζόμενοι —συνήθως ευγενείς και Βενετοί ή Ιταλοί αξιωματούχοι— προσπαθούσαν να χτυπήσουν ένα ξύλινο ομοίωμα ανθρώπου με το κοντάρι τους. Εάν δεν το πετύχαιναν στο σωστό σημείο, η ανθρώπινη φιγούρα γύριζε στον κάθετο άξονά της και τους χτυπούσε στην πλάτη. Στον Χάνδακα ο χώρος στον οποίο πραγματοποιούνταν οι αγώνες ονομαζόταν και αυτός *quintana* και πιθανότατα βρισκόταν στην ίδια θέση που απεικονίζεται στους αρκετά μεταγενέστερους από το διάταγμα του 1369 χάρτες του Giorgio Corner (εικ. 11) και του Μανέα Κλόντζα³³.

Η δημόσια τιμωρία σε δρόμο πολυσύχναστο ασφαλώς αποσκοπούσε στην πρόκληση αισθημάτων ντροπής και μεταμέλειας στους δράστες. Επιπρόσθετα, καθίστατο στους παραβάτες εμφανής ο συμβολισμός που ενείχε ο χώρος. Το βίαιο, επικίνδυνο, αλλά και θανατηφόρο για τους παίκτες και τους κατοίκους της πόλης, παιχνίδι του δρόμου αντιδιαστέλλοταν με τους οργανωμένους από τις αρχές, λαοφιλείς και θεαματικούς αγώνες που η Βενετία επιδίωκε να λειτουργήσουν ως παράδειγμα-πρότυπο για τους μικρούς τιμωρημένους. Αντίστοιχες πρακτικές ακολουθήθηκαν και στις δυτικές πόλεις. Στη Φλωρεντία, ενδεικτικά, από τα μέσα του 13ου αιώνα, η κυβέρνηση της πόλης υπέβαλλε τις ομάδες των νέων σε έναν όλο και πιο αυστηρό έλεγχο, ενώ κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα και ύστερα εφάρμοσε μια στρατηγική με στόχο τον περιορισμό των βίαιων συμπεριφορών τους, την απομάκρυνσή τους από τους δρόμους

και τα επικίνδυνα παιχνίδια και την ένταξή τους σε ελεγχόμενα από τις κρατικές και εκκλησιαστικές αρχές τελετουργικά δρώμενα, όπως για παράδειγμα τα ιπποτικά παιχνίδια που σταδιακά άρχιζαν να λαμβάνουν τη μορφή δημόσιων θεαμάτων³⁴. Το ίδιο συνέβη και στη Βενετία όπου οι *battaglie* από ομαδικά πολεμικά παιχνίδια εξελίχθηκαν σταδιακά σε ψυχαγωγικές τελετουργίες και γιορταστικές εκδηλώσεις όπως ήταν οι *battaglie sui ponti* (μάχες πάνω στις γέφυρες) με μπαστούνια (*canne*) ή γροθιές (*pugni*)³⁵ (εικ. 3, 5).

Στο διάταγμα του 1521 δεν αναφέρεται η *quintana* ως τόπος μαστίγωσης των παιδιών. Κατά την Ύστερη Βενετική περίοδο η Βενετία, υπό το βάρος της οθωμανικής επέκτασης, υπάκουσε στις γενικότερες τάσεις της περιόδου που προέκριναν την πειθαρχηση των νέων μέσα από τη στρατιωτική εκπαίδευση³⁶. Ήδη στις πηγές μαρτυρείται ότι παιδιά και έφηβοι με μικρά ακόντια και τόξα ή και με μικρά ξίφη ασκούσαν στη σκριμίδα, δηλαδή στην ξιφομαχία, και ότι η εκμάθηση της ξιφασκίας από δάσκαλο έναντι αμοιβής αποτελούσε σημαντικό εφόδιο για τους νέους³⁷. Ο Κρητικός πρόσφυγας Τζουάνες Παπαδόπουλος στο έργο του *L'Occio* («Στον καιρό τηςσχόλης») έγραφε διεξοδικά για την πολιτοφυλακή του Χάνδακα που τη συγκροτούσαν κάτοικοι των μεσαιών κοινωνικών στρωμάτων. Οι πολιτοφύλακες, λοχόφοροι και μουσκετοφόροι, όπως ασκούσαν κάθε Κυριακή στην πλατεία του Αγίου Γεωργίου, έκαναν μεγάλη εντύπωση στον πληθυσμό της πόλης. Μάλιστα ο συγγραφέας αναφέρεται στην πρόσκαιρη οργάνωση παιδικής πολιτοφυλακής, αφού προσαρμόστηκε το μέγεθος των λογμών και των μουσκέτων, ώστε να μπορούν να τα χειριστούν οι μικροί στρατιώτες³⁸. Οι αρχές, προφανώς για αμυντικούς λόγους, επιζητούσαν την απομάκρυνση των νέων από τους δρόμους και τη μελλοντική στρατολόγησή τους στο εν λόγω σώμα.

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

Πηγές εικόνων

Εικ. 1 και 11: Κακλαμάνης 1993, σ. 38–39.

Εικ. 2: Αποσκήτη 1996, σ. 43.

Εικ. 3: https://www.culturalheritageonline.com/location-3125_Bridge-of-the-Fists.php

Εικ. 4: https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/02/index.html

Εικ. 5: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/31/1673_Heintz_Wettstreit_auf_der_Ponte_dei_Pugni_in_Venedig_anagoria.JPG

Εικ. 6: Gerola 1908, πίν. 10.3.

Εικ. 7: Gerola 1908, πίν. 17.2.

Εικ. 8: Αλεξίου 1988, σ. 127, εικ. 9.

Εικ. 9: Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*, b. 15bis (Bandi), reg. 6 (1518–1526), f. 53v (8.11.1521).

Εικ. 10: Κακλαμάνης 1993, σ. 44–45.

Σημειώσεις

- 1 Το διάταγμα έχει δημοσιευθεί ο Jegerlehner 1904, σ. 456. Πρβλ. Κουκουλές 1940, σ. 11· Κουκουλές 1947, σ. 180· Μαλτέζου 1987, σ. 225· Μαλτέζου 1997, σ. 56· Λάζος 2002, σ. 485 και Γκουγκουλή 2000, σ. 13. Ευχαριστώ θερμά την Κλειώ Γκουγκουλή για την πρόσκληση συμμετοχής στο παρόν αφιέρωμα, καθώς και τους Άννα Λαμπροπούλου και Σέργιο Μοσχόνα για τη συνεισφορά τους στην τεκμηρίωση της παρούσας μελέτης.
- 2 Το διάταγμα είναι αδημοσίευτο: Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*, b. 15bis (Bandi), reg. 6 (1518–1526), f. 53v (8.11.1521). Τα δύο διατάγματα, που είναι γραμμένα το πρώτο στα Λατινικά και το δεύτερο στα ιταλικά, μεταφράστηκαν εδώ για να γίνουν πιο προσβάσιμα στον αναγνώστη.
- 3 Ο όρος *sarandegola*, με τον οποίο αποδίδεται στα εν λόγω έγγραφα η σφεντόνα, προέρχεται από τη βενετική λέξη *cerendegolo*: Boerio 1856, σ. 160, 274.
- 4 Βουτυρόπουλος 1996, σ. 64–68.
- 5 Κουκουλές 1947, σ. 180· Λάζος 2002, σ. 485–487, κυρίως σ. 487.
- 6 Μαλτέζου 1987, σ. 225.
- 7 Τσακίρη 2008, σ. 294.
- 8 Ortalli 2001, σ. 34.
- 9 Rizzi 2004, σ. 219–254, κυρίως σ. 221, όπου η σχετική βιβλιογραφία.
- 10 Orlando 2002, σ. 41. Για τις *battaglie* της Βενετίας διεξοδικότερα, βλ. Davis 1994.
- 11 Balestracci 2001, σ. 132–140.
- 12 Για την εξέλιξη στη Δύση του παιχνιδιού των *battaglie* από την ανοχή στην απαγόρευση μεταξύ του 12ου και 15ου αι., βλ. Rizzi 2004, σ. 228–249. Βλ. επίσης Orlando 2002, σ. 40–41· Orlando, 2011, σ. 66–67.
- 13 Rizzi 2012.
- 14 Οι αποφάσεις των βενετικών αρχών ανακινούνταν υπό τον ήχο των τυμπάνων σε διάφορα σημεία της πόλης ανάλογα με το περιεχόμενο και τον αριθμό των ενδιαφερομένων: Ratti Vidulich 1965, σ. IX–X. Βλ. ακόμα Γάσπαρης 1989, σ. 85· Μαλτέζου 1997, σ. 48· Τσακίρη 2008, σ. 49–50.
- 15 Για τη *loggia* (Λέσχη των Ευγενών), βλ. Georgoroulou 2001, σ. 84· Σταρίδα 2008.
- 16 Στις πηγές αναφέρεται ως *porta di piazza*,

porta maestra, portone, voltone. Ήταν η τοξωτή πύλη που υπήρχε στο μέσον περίπου των μεσαιωνικών τειχών, διά μέσου της οποίας επικοινωνούσε η πόλη με το βούργο: Στεριώτου 1998, σ. 4, 67, 183· Georgoroulou 2001, σ. 46, 54· Τζομπανάκη 2012, σ. 63, 119, 227, 250, 406–407.

- 17 Η *loggia* (στοά) του Αγίου Μάρκου αποτελούσε το πιο ορατό σημείο της πόλης: Georgoroulou 2001, σ. 123–124 και σημ. 72. Για τον ναό του Αγίου Μάρκου, βλ. Gerola 1908, σ. 17–30· Georgoroulou 2001, σ. 121–127.
- 18 Η εντυπωσιακού μεγέθους καθολική μονή του Σωτήρα ανήκει στο Τάγμα των Αυγουστιανών (*Eremitani ή Centuroni*) και βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Κορνάρου: Gerola 1908, σ. 120–121· Georgoroulou 2001, σ. 143–145.
- 19 Η μονή του Αγίου Παύλου βρισκόταν λίγο νοτιότερα από τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά: Gerola 1908, σ. 129· Georgoroulou 2001, σ. 148–149.
- 20 Στεριώτου 1998, σ. 107, 8–12· Τζομπανάκη 2012, σ. 237–273.
- 21 Για την καταστροφή δημόσιας ή εκκλησιαστικής περιουσίας ή κρατικών έργων και την απαγόρευση της οπλοφορίας και της βλασφημίας, βλ. Τσακίρη 2008, σ. 127, 129, 133–134, 136 (σημ. 68), 137 (σημ. 76, 77, 78, 80), 150, 288–289, 324, 348–349. Για την καθαριότητα, βλ. Πανοπούλου 1994, σ. 183–212. Για την τήρηση των αργιών και την απαγόρευση της βλασφημίας, βλ. Papadaki 2005, σ. 12–16. Για την απαγόρευση συμμετοχής στα πανηγύρια, βλ. Jegerlehner 1904, σ. 453 και Μαλτέζου 1997, σ. 55.
- 22 Βλ. Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*, b. 16 (Bandi), reg. 10 (1566–1570), f. 50v (28.7.1568).
- 23 Μαλτέζου 1987, σ. 215–216, όπου και συγκρίσεις με την ανηλικότητα στη Βενετία και στο Βυζάντιο. Επίσης, βλ. Παπαδία–Λάλα 1998, σ. 173–180· Μαλτέζου 2010, σ. 211–212 και Πανοπούλου 2010, σ. 319–339.
- 24 *Tratti de corda ή stroppa de corda ή squasso de corda* ήταν βασανιστήριο κατά το οποίο έδεναν τα χέρια και τα πόδια του τιμωρούμενου πιστάγκωνα με σχοινί που ήταν περασμένο στο ταβάνι. Αφού τον ανύψωναν αρκετά, στη συνέχεια χαλάρωναν απότομα το σχοινί οπότε έπεφτε μέχρι να

φτάσει λίγο πάνω από το έδαφος. Το δυνατό τράνταγμα προξενούσε στο ανθρώπινο σώμα μωλωπισμούς και εξαρθρώσεις. Βλ. Boerio 1856, σ. 698, 765 και διεξοδικά Vincent 2012, σ. 198–199. Για τις σωματικές ποινές του σχοινοισμού, του ραβδισμού και της μαστίγωσης, βλ. Τσακίρη 2008, σ. 122, 149–150.

- 25 Για τις χρηματικές ποινές, την απόδοσή τους και την εξαγορά τους, βλ. Τσακίρη 2008, σ. 127–130, 133–142, 335. Για το ίδρυμα της *Pietà*, βλ. Παπαδία–Λάλα 1996, σ. 111–135.
- 26 Orlando 2011, σ. 49–52, 54, 56, 59–60, 64–67.
- 27 Τσακίρη 2008, σ. 150, 348–349.
- 28 Papadaki 2005, σ. 78–79· Vincent 2012, σ. 60, 203.
- 29 Ενδεικτικά αναφέρεται η κινητή περιουσία της Querina Barbarigo, στην οποία συμπεριλαμβάνεται παιδική αλυσίδα με μετάλλια και χρυσή κουδουνίστρα (*con un sonagio d'oro*), στοιχείο που δεν καταδεικνύει βεβαίως παιχνίδι, αλλά μίμηση του: Καραγιάννη 2011/2012, σ. 328, σημ. 1, όπου βιβλιογραφία για τις καταγραφές κινητής περιουσίας, και σ. 335.
- 30 Αλεξίου 1988, Α' στίχ. 976, 983, 1001, Γ' στίχ. 98, Δ' στίχ. 412. Πρβλ. Κουκουλές 1940, σ. 10–11· Αργυριάδη 1991, σ. 29–30. Βλ. επίσης Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008, σ. 87, σημ. 26.
- 31 Καλονάρος 1940, σ. 225, στίχ. 5395. Πρβλ. Κουκουλές 1947, σ. 180–181 και Γκουγκουλή 2000, σ. 13.
- 32 Orlando 2002, σ. 45.
- 33 Στο υπόμνημα του χάρτη του Κλόντζα οι στύλοι για τη διεξαγωγή της *quintana* δηλώνονται με τη φράση: *Le stile dove coronò li Cavalieri Ala Quintana*. Βλ. Στεριώτου 1996, σ. 231, 234· Στεριώτου 1998, σ. 380· Papadaki 2005, σ. 85–96· Vincent 2012, σ. 74–75, 218.
- 34 Taddei 2001, σ. 119–132.
- 35 Davis 1994, σ. 13–87· Ortalli 2001, σ. 34.
- 36 Rizzi 2004, σ. 252–254.
- 37 Martini 1976, Α' στίχ. 123. Πρβλ. Κουκουλές 1940, σ. 11· Κουκουλές 1947, σ. 179–180· Μαλτέζου 1997, σ. 6.
- 38 Vincent 2012, σ. 168–172, 275.

Βιβλιογραφία

Αλεξίου 1988: Αλεξίου Στυλιανός (επιμ.), *Βισσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη*, Ανατύπωση Α' βελτιωμένη, Αθήνα 1988.
Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008: Αναγνωστάκης Ηλίας / Λαμπροπούλου Άννα,

«Το άθρυμα στο Βυζάντιο. Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια», στο Κλειώ Γκουγκουλή / Δέσποινα Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και

Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2008, σ. 68–89.
Αποσκήτη 1996: *Cristoforo Buondelmonti. Περιγραφή της νήσου Κρήτης*, Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415, μετάφραση και εισαγωγή Μάρθα Αποσκήτη, πρόλογος και δύο άρθρα του Στυλιανού Αλεξίου, εκδ. «Μικρός

- Ναυτίλος», Ηράκλειο 1996.
- Αργυριάδη 1991: Αργυριάδη Μαρία, *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, πρόλογος Άγγελου Δεληβορριά, εκδ. Λούση Μπιατζιώτη, Αθήνα 1991.
- Balestracci 2001: Balestracci Duccio, *La festa in armi. Giostre, tornei e giochi nel Medioevo*, Laterza, Ρώμη – Μπάρι 2001.
- Boerio 1856: Boerio Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Βενετία 1856 (2η έκδ.).
- Βουτυρόπουλος 1996: Βουτυρόπουλος Νίκος, «Το όπλο του Δαβίδ», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 59 (1996), σ. 64–68: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/59-7.pdf> (ημ. πρόσβασης 10.06.2018).
- Γάσπαρης 1989: Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος», *Σύμμεικτα* 8 (1989), σ. 83–133.
- Georgoroulou 2001: Georgoroulou Maria, *Venice's Mediterranean colonies. Architecture and urbanism*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2001.
- Gerola 1908: Gerola Giuseppe, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τόμ. 2, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1908 [ελλ. έκδ.: *Βενετικά Μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες)*, μτφρ. Στέργιος Σπανάκης, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1993].
- Γκουγκουλή 2000: Γκουγκουλή Κλειώ, «Εισαγωγή», στο Κλειώ Γκουγκουλή / Αφροδίτη Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία. 19ος και 20ός αιώνας*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί Σπύρος Δοξιάδης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 11–84.
- Davis 1994: Davis Robert Charles, *The War of the Fists. Popular Culture and Public Violence in Late Renaissance Venice*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1994 [ιταλική έκδοση: *La guerra dei pugni. Cultura popolare e violenza pubblica a Venezia nel tardo Rinascimento. Con un saggio aggiuntivo inedito dell'autore sulla guerra de' canne veneziane*, Jouvence, Ρώμη 1997].
- Jegerlehner 1994: Jegerlehner Johannes, «Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV Jahrhundert», *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), σ. 435–479.
- Κακλαμάνης 1993: Κακλαμάνης Στέφανος Ε., *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάση*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο Κρήτης 1993.
- Καλονάρος 1940: Καλονάρος Πέτρος Π. (εκδ.), *Το Χρονικόν του Μορέως*, Το ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού, Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημ. Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1940.
- Καραγιάννη 2011/2012: Καραγιάννη Ουρανία, «Καταγραφή κινητής περιουσίας κατά τη μεταφορά της από τον Χάνδακα στη Βενετία: Το libretto sive inventario της Querina Barbarigo (1647)», *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011/2012), σ. 329–340.
- Κουκουλές 1940: Κουκουλές Φαίδων, «Συμβολή εις την Κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 3 (1940), σ. 1–101.
- Κουκουλές 1947: Κουκουλές Φαίδων, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α, εκδ. Παπαζήση (ανατύπωση), Αθήνα 1947.
- Λάζος 2002: Λάζος Χρήστος Δ., *Παίζοντας στο χρόνο. Αρχαιοελληνικά και βυζαντινά παιχνίδια 1700 π.Χ.–1500 μ.Χ.*, Αίολος, Αθήνα 2002.
- Μαλτέζου 1987: Μαλτέζου Χρύσα Α., «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σ. 214–227.
- Μαλτέζου 1997: Μαλτέζου Χρύσα, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 21–57.
- Μαλτέζου 2010: Μαλτέζου Χρύσα, «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από τις αρχαιολογικές πηγές», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), Δέσποινα Βλάσση / Αγγελική Τζαβάρα (επιμ. κειμένων), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 211–226.
- Martini 1976: Martini Lidia (κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο), *Στάθης. Κρητική κωμωδία*, Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη 3, Θεσσαλονίκη 1976.
- Orlando 2002: Orlando Ermanno, «Morire per gioco a Venezia nel Trecento. La passione e il caso, la tolleranza e la repressione», *Ludica* 8 (2002), σ. 19–48.
- Orlando 2011: Orlando Ermanno, «Gioco, violenza e punibilità del puer nel basso medioevo. Dalla tolleranza alla repressione, tracaso, colpa e dolor», στο Filii, filiae *položaj i uloga djece na Jadranskom prostoru (Filii, filiae position and role of children in the Adriatic area)*, Zbornikradova / Conference papers, 4. Istarki Povjesni Biennale / The 4th Istrian History Biennale, Svezak 4. / The 4th volume, Poreč 2011, σ. 46–68.
- Ortalli 2001: Ortalli Gherardo, «The child, the accident during play, the consequence. Three cases and a note», *Ludica* 7 (2001), σ. 34–45.
- Πανοπούλου 1994: Πανοπούλου Αγγελική, «Circa mundiciam civitatis. Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα», *Σύμμεικτα* 9/2 (1994): *Μνήμη Δ.Α. Ζακυθινού*, σ. 183–212.
- Πανοπούλου 2010: Πανοπούλου Αγγελική, «Παιδική ηλικία και διαρκεία μαθητείας στην Κρήτη, 16ος–17ος αι.», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1–8 Οκτωβρίου 2006)*, τόμ. 2/1 *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Περίοδος (Ιστορία)*, επιμ.: Μιχάλης Ανδριανάκης, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2010, σ. 319–339.
- Paradaki 2005: Paradaki Aspasia, *Cerimoniae religiose e laiche nell'isola di Creta durante il dominio veneziano*, μτφρ. Giorgio Pelidis, Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto 2005 [ελλ. έκδ.: Ασπασία Παπαδάκη, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Νέα Χριστιανική Κρήτη. Παράρτημα αρ. 1, Ρέθυμνο 1995].
- Παπαδία–Λάλα 1996: Παπαδία–Λάλα Αναστασία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου (Ελληνολατινική Ανατολή, 4), Βενετία 1996.
- Παπαδία–Λάλα 1998: Παπαδία–Λάλα Αναστασία, «Παιδί και διοίκηση στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: *Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1998, σ. 173–180.
- Ratti Vidulich 1965: Ratti Vidulich Paola (εκδ.), *Duca di Candia. Bandi (1313–1329)*, Comitato per la pubblicazione delle fonti relative all'istoria di Venezia. Fonti per la storia di Venezia. Sez. I–Archivi Pubblici, Βενετία 1965.
- Rizzi 2004: Rizzi Alessandra, «Il gioco della "battagliola"», στο *Pace e guerra nel basso medioevo*, Atti del XL Convegno storico internazionale, Todi, 12–14 ottobre 2003, Fondazione Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto 2004, σ. 219–254.
- Rizzi 2012: Rizzi Alessandra με τη συνεργασία των Claudia Cardinali / Andrea Degrandi / Andrea Di Salvo / Gherardo Ortalli (εκδ.), *Statuta de ludo. Le leggi sul gioco nell'Italia di comune (secoli XIII–XVI) / The laws governing games and gaming in Italian communes (XIII–XVI centuries)*, Viella, Τρεβίζο – Ρώμη 2012.
- Σταρίδα 2008: Σταρίδα Λιάνα, *Η Λέσχη των Ευγενών του Χάνδακα*, Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2008.
- Στεριώτου 1996: Στεριώτου Ιωάννα, «Ο Χάνδακας πριν από τη μεγάλη πολιορκία σε σχέδιο του Μανέα Κλόντζα», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σ. 225–240.
- Στεριώτου 1998: Στεριώτου Ιωάννα, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αι.)*. Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχαιολογικές πηγές, Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1998.
- Taddei 2001: Taddei Ilaria, «L'encadrement des jeunes à Florence au XVe siècle», *Histoire urbaine* 1/3 (2001), σ. 119–132: <https://www.cairn.info/revue-histoire-urbaine-2001-1-page-119.htm> (ημ. πρόσβασης 22.06.2018).
- Τζομπανάκη 2012: Τζομπανάκη Χρυσούλα, *Χάνδακας. Η πόλη και τα τείχη*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2012 (2η έκδ.).
- Τσακίρη 2008: Τσακίρη Ρομύνα Ν., «Ποινές και κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αιώνας)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2008: <https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/22602> (ημ. πρόσβασης 01.06.2018).
- Vincent 2012: Vincent Alfred (εισαγωγή και σχολιασμός), *Τζουάνες Παπαδόπουλος. Στον καιρό της σχολής. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 19ου αιώνα*, μτφρ. και επιμ.: Ναταλία Δεληγιαννιάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012 [αγγλ. έκδ.: Alfred Vincent (εκδ.), *Memories of seventeenth-century Crete: L'Occio (Time of leisure) by Zuanne Papadopoli* (Hellenic Institute for Byzantine and Post-Byzantine Studies in Venice. Graecolatinitas Nostra – Sources, 8), Βενετία 2007].

